

OLENA CHEMODANOVA

(Uniwersytet Narodowy „Akademia Kijowsko-Mohylańska”)

Z DZIEJÓW UKRAIŃSKIEJ RECEPCJI OGNIEM I MIECZEM HENRYKA SIENKIEWICZA

W EDŁUG TRAFNEGO spostrzeżenia Franka Sysyna, współczesnego historyka amerykańsko-kanadyjskiego, w sporach wokół *Ogniem i mieczem* doszło do zderzenia dwóch mitologii narodowych – polskiej i ukraińskiej¹. Ogólnie rzecz biorąc, polskim elitom intelektualnym drugiej połowy wieku XIX Rzeczpospolita Obojga Narodów jawiła się jako kraj tolerancji etnicznej i religijnej, zniszczony przez burzę powstań kozackich. Natomiast dla Ukraińców doba Chmielnickiego stała się kamieniem węgielnym świadomości narodowej i przedmiotem dumy². W przestrzeni konfliktu tych odmiennych wizji historii znalazło się *Ogniem i mieczem*.

Przynajmniej trzy istotne elementy polskiej mitologii historycznej, do których odwołał się Henryk Sienkiewicz, przesądziły o odbiorze powieści przez Ukraińców. Po pierwsze, zgodnie z duchem czasu, pisarz przedstawiał wspaniały świat Rzeczypospolitej, ufundowany na ideach wolności, braterstwa szlachty polsko-litewsko-ruskiej i pluralizmu religijnego. Ukraińców jako naród w tekście reprezentują Rusini, natomiast słowo „Ukrainiec” stosowane jest raczej dla oznaczenia przynależności terytorialnej. I oto Rusini w powieści

-
- 1 Ф. Сисин, *Вправи з політичної коректності*, „Критика” 1999, nr 9, s. 28.
  - 2 З. Когут, *Розвиток української національної історіографії в Російській імперії, w: tegoż, Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, пер. С. Грачової за участі О. Бобровського та ред. Т. Курила, Київ 2004, s. 188–189.

mają własny język, wiarę, terytorium, a także wspólną z Polakami ojczyznę – Rzeczpospolitą³. W porównaniu ze stanowiskiem rosyjskim, zgodnie z którym odmawiano Ukraińcom prawa do odrębności narodowej, a więc także do osobnego języka i Cerkwi, takie ujęcie sprawy przez polskiego pisarza sprzyja narodowym aspiracjom Ukraińców. Jednak oni już zbyt dawno temu uwolnili się od zależności od Polaków, żeby cieszyć się wspomnieniami o wspólnym z nimi (*de facto* zdominowanym przez tych ostatnich) państwie. Po drugie, Sienkiewicz przedstawił Kozaków jako zagrożenie dla świata Rzeczpospolitej. Podczas gdy dla Sienkiewicza Kozacy są warstwą społeczną, nacechowaną negatywnie, na Ukrainie dojrzał już narodowy mit kozacki, a wokół kozackiej przeszłości budowała się tożsamość narodowa. Po trzecie, aby jak najlepiej odtworzyć tę epokę historyczną, Sienkiewicz obdarzył swych bohaterów światopoglądem sarmackim, odtworzonym między innymi na podstawie pamiętników szlacheckich z XVII wieku. W tym ujęciu szlachta jest narodem, ogółem patriotów i obywateli Rzeczypospolitej, przy czym szlachtę i chłopstwo wywodzi się odpowiednio od dwu synów Noego – Jafeta i Chama. W wieku XVII za naród Rzeczypospolitej uważała się szlachta, po powstaniu Chmielnickiego na Ukrainie narodem nazywało się kozactwo, a w końcu wieku XIX, więc po ukazaniu się *Ogniem i mieczem* (1883–1884), rozumienie pojęcia narodu było już bliskie współczesnemu. Dla Sienkiewicza sarmatyzm (z właściwym mu lekceważeniem chłopstwa i utożsamieniem narodu ze szlachtą) był stylistyczną konwencją literacką, ale zdarzało się, że ukraińscy krytycy łączyli sarmatyzm z osobistymi przekonaniami autora i ze szczerym przejawem polskiego szowinizmu. Ukraińscy czytelnicy dziewiętnastowieczni oceniali powieść na podstawie własnych wyobrażeń o tym, kto stanowi naród.

Żeby lepiej zrozumieć ukraińską recepcję powieści Sienkiewicza, warto również przyjrzeć się rozwojowi mitologii narodowej, a zwłaszcza mitu kozackiego. Teza o tym, że Kozacy wywodzą się bezpośrednio od średniowiecznych rycerzy Rusi Kijowskiej, została po raz pierwszy sformułowana przez metropolitów prawosławnych w związku z decydującym udziałem Kozaków w odrodzeniu hierarchii prawosławnej w 1620 roku⁴. Przekonanie o tym, że Kozacy, jako historyczna klasa społeczna, rzeczywiście przetrwali od czasów książąt ruskich

3 O stosowaniu etnonimów i miejscu Rusinów w powieści *Ogniem i mieczem* zob. O. Чемоданова, *Позитивний образ українців у романі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем»*, „Польські Студії”, nr 5: *V конкурс ім. Єжи Гедройця (Часопис «Дух і Літера»* nr 25), Київ 2012, s. 93–111.

4 Й. Борецький [i in.], *Протестація (1621 рік)* [online], *Ізборник [źródła do historii Ukrainy IX–XVIII wieku oraz ich interpretacje]*, [dostęp: 2014-10-18]: <<http://litopys.org.ua/suspil/sus46.htm>>.

Światosława i jego syna Włodzimierza (chrzciciela Rusi), trwało w historiografii ukraińskiej aż do jej pozytywistycznego okresu, kiedy historia zaczęła opierać się *stricte* na źródłach. Metropolici prawosławni również konstatawali, że Kozacy są wybitnymi obrońcami chrześcijaństwa (nie mniejszymi aniżeli król hiszpański), a zwłaszcza wiary greckiej⁵.

Po powstaniu Chmielnickiego tożsamość kozacka została utrwalona w latopisach kozackich – kronikach stworzonych przez potomków wybitnych rodów kozackich na podstawie ustnych przekazów i często niezachowanych już źródeł, napisanych w pierwszej połowie XVII wieku. Najbardziej znane są latopisy Samowidźcy, Hryhorija Hrabianki, Samijły Wełyczki⁶. Głównym celem owych historycznych prac było przekazanie potomnym świadectwa o bohaterskiej wojnie pod wodzą Chmielnickiego i o dalszych dziejach Kozaczyzny. Kozaccy kronikarze starali się zrównoważyć polski mit sarmacki, wywodząc naród kozacki od plemienia Scytów, i głębiej – od Jafeta. Dochodzi tutaj jednak do pomieszania pojęć naród kozacki – naród małorosyjski oraz Polacy – szlachta, ponieważ wydaje się, że nad ich rozróżnieniem autorzy latopisów raczej się nie zastanawiali⁷.

Na początku wieku XIX, kiedy powstawała nowoczesna historiografia ukraińska, pisaniem historii zajmowali się przedstawiciele arystokracji, czyli – w przypadku Ukrainy – potomkowie rodów kozackich, które kiedyś wyniosła fala rewolucji Chmielnickiego. Mniej więcej w drugiej dekadzie XIX wieku w tym środowisku powstał słynny falsyfikat *Historia Rusów*, wydawany jako jeden z latopisów kozackich. Utwór ten miał sporo walorów literackich i wpłynął znacząco na wyobrażenia o przeszłości kozackiej – wiadomo, że korzystali z niego Konrad Rylejew, Aleksander Puszkין, Mikołaj Gogol i Taras Szewczenko. Każdy jednak zaczerpnął z *Historii Rusów* inną interpretację przeszłości. Nieznany autor falsyfikatu z jednej strony stanowczo odróżniał swój naród od Polaków (*Historię Rusów* uważa się za najbardziej antypolski wykład dziejów), z drugiej zaś – niejasno określał tożsamość Rusów. Dlatego z *Historii Rusów* wyrasta zarówno imperialny mit kozacki, w którym Kozacy są przedstawicielami wielkiego narodu rosyjskiego, walczącymi przeciw Polakom-katolikom (Puszkין i Gogol), jak i narodowy mit ukraiński (Szewczenko), w którym Kozacy są Ukraińcami cierpiącymi z powodu carskich prześlado-

5 Tamże.

6 Zob. edycje latopisów kozackich: *Літопис Самовидця*, видання підг. Я. Дзира, Київ 1971; *Літопис*, t. 1–2, пер. В. Шевчука, Київ 1991; *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки*, Київ 1992.

7 Zob. *Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки*, s. 15–23; *Літопис Самовидця*, s. 45–46.

wań⁸. Opierając się na tym dziele, pisał swoje prace w pierwszej połowie XIX wieku znany historyk ukraiński Mykoła Markewycz.

Warto przypomnieć, że *Ogniem i mieczem* uwikłało się w polemikę z dziełem wcześniejszym, ważnym dla historii literatury ukraińskiej i rosyjskiej. Kilka lat po powstaniu listopadowym, mianowicie w roku 1835, Gogol napisał *Tarasa Bulbę* (z roku 1842 pochodzi druga, bardziej „imperialna” edycja autorska; przekł. pol. – 1850). Powieść w większości opierała się na *Historii Rusów* i przedstawiała szlachtę polską jako odwiecznego wroga połączonych z narodem wielkorosyjskim Kozaków ukraińskich. Na tle antypolskiej retoryki *Tarasa Bulby* Sienkiewiczowskie *Ogniem i mieczem* brzmiało łagodnie i daleko mniej szowinistycznie. Ważną okolicznością recepcji *Tarasa Bulby* było umieszczenie Gogolowskiej powieści w spisie lektur obowiązkowych dla młodych Polaków w imperium rosyjskim⁹. Powieść Sienkiewicza była więc balsamem kojącym uczucia patriotyczne, nadwerężone natarczywymi i poniżającymi polskość wysiłkami zaborcy. Rząd petersburski konsekwentnie propagował pogląd, iż polsko-ukraińska przeszłość była nieustającym konfliktem. Władze rosyjskie usiłowały przywłaszczyć sobie kozacką przeszłość także w ten sposób, że nazwały oddziały wojskowe tłumiące powstania i manifestacje w Polsce kozackimi sotniami¹⁰. Postać Chmielnickiego w imperialnym micie kozackim była wykorzystywana, by udowodnić naturalność i nieuniknioność przyłączenia narodu małorosyjskiego do wielkorosyjskiego (w ramach tej polityki pomnik Chmielnickiego stanął w Kijowie w roku 1888 blisko po trzydziestoletnich przygotowaniach). W *Ogniem i mieczem* zaś Kozaczyzna pozostawała częścią wspólnej historii polsko-ukraińskiej, częścią po raz pierwszy ukazaną w tej wielkiej polskiej powieści. Niezgodna – według wizji Sienkiewicza – przyniosła nieszczęście obu narodom. Chociaż w powieści ze względów cenzuralnych nie mówi się wprost, że Ukraina stała się zależna od władzy moskiewskiej, pada za to aluzyjne stwierdzenie, że trafiła pod ciężkie jarzmo tatarskie¹¹.

Wracając do historiografii ukraińskiej, zauważymy, że od połowy XIX wieku na ziemiach ukraińskich wraz z pojawieniem się pozytywizmu w naukach historycznych szerzyły się także idee narodnickie. Obiektem zainteresowań

8 Zob. dogłębne badania poświęcone *Historii Rusów*: С. Плохий, *Козацький міф. Історія націєтворення в епоху імперії*, пер. М. Климчука, Київ, 2013 (tutaj cyt. ze s. 71–82). Wydanie tekstu *Historii Rusów* zob. pr. *Історія Русів*, ред. і вступна стаття О. Оглоблина, пер. В. Давиденка, Нью-Йорк 1956.

9 T. Bujnicki, „*Taras Bulba*” a „*Ogniem i mieczem*” – lektura porównawcza, w: *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: z kim i przeciw komu?* Warszawa, Kiejdany, Łuck, Zbaraż, Beresteczko, koncepc. i red. nauk. T. Bujnicki, J. Axer, Warszawa 2007, s. 322.

10 Tamże, s. 307.

11 H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, Warszawa 1970, t. 2, s. 448–449.

inteligencji stał się lud, czyli wieśniacy ukraińscy. Jednocześnie rozpoczął się proces formowania nowoczesnego narodu ukraińskiego, a za jego fundament uznano lud wiejski. Wykształcona i narodowo świadoma młodzież naśladowała język, ubrania, a nawet dietę wieśniaków. W tym momencie po raz pierwszy doszło do kontaminacji dwóch ukraińskich mitów – kozackiego i ludowego. Ukrainofile używali odmiennych wariantów strojów: ludowego (na co dzień) i kozackiego (od święta), przy czym noszenie obu typów ubiorów było deklaracją przynależności do narodu ukraińskiego, a szaty kozackie przypominały o chwalebnej i groźnej przeszłości Ukraińców¹². Dochodzi również do przewrotu w historiografii – naród kozacki w rozumieniu sarmackim stawał się teraz narodem ukraińskim, Kozacy zaczęli uchodzić za przodków obecnego ludu wiejskiego, a z kolei naród szlachecki przekształcał się w tej wizji w naród polski. Warto pamiętać, że w omawianym okresie szlachta na Ukrainie Prawobrzeżnej istotnie była spolonizowana, a więc skojarzenie klasy społecznej (szlachta) z kategorią narodową (Polacy) wydawało się oczywiste¹³. Podczas gdy Sienkiewicz korzystał w swej powieści z elementów wizji sarmackiej, obecnej w dziurkach szlacheckich połowy XVII wieku i trwającej w latopisach kozackich do końca wieku XVIII, Ukraińcy odbierali *Ogniem i mieczem* z punktu widzenia ludowo-pozytywistycznego, nie zauważając w powieści oprócz negatywnie nacechowanych Kozaków i czerni żadnych innych Ukraińców.

Na przełomie XIX i XX wieku dzięki opracowanej przez Mychajła Hruszewskiego koncepcji ukraińskiej historii narodowej (na której także dzisiaj opiera się ukraińska narracja historyczna) rola hetmana Chmielnickiego i okresu wojen kozackich zaznaczała się coraz wyraźniej: Hetmańszczyzna została spadkobiercą Księstwa Halicko-Wołyńskiego, a ono z kolei było sukcesorem Rusi Kijowskiej¹⁴. Przywołując te trzy organizmy polityczne, udowodniano ciągłość ukraińskiej narodowości i państwowości. W taki sposób wszyscy, którzy w swoim czasie znajdowali się w przeciwnym Chmielnickiemu obozie szlacheckim, trafili na ciemne karty historii narodowej.

Mniej więcej w czasie, gdy Sienkiewicz pisał *Ogniem i mieczem*, większość historyków ukraińskich (między innymi Mykoła Kostomarow i Wołodymyr Antonowycz) uważała Chmielnickiego za wybitnego bohatera narodu ukra-

12 С. Єкельчик, *Тіло і національний міт: до картини українського національного відродження XIX століття*, w: tegoż, *Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX ст.*, Київ 2010, s. 25.

13 N. Jakowenko, *Rekonkwista Ukrainy – Gogol przeciw Sienkiewiczowi*, w: *Po co Sienkiewicz?*, s. 320.

14 М. Грушевський, *Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства* [online], *Ізборник*, [dostęp: 2014-10-18]: <<http://izbornyk.org.ua/hrs/hrso2.htm>>.

ińskiego, a jeżeli go krytykowano, to nie za odejście od Polski, a za przyłączenie do Rosji (takie rozważania można znaleźć na przykład w pracach Hruszewskiego i w wierszach Szewczenki). Zdarzały się także pojedyncze głosy krytyki kierowanej w stronę Chmielnickiego, jak na przykład w pracy Pantelejmona Kulisza (przyjaciela Michała Grabowskiego i Józefa Ignacego Kraszewskiego) *Odlączenie Małorosji od Polski (Отпадение Малороссии от Польши)* z lat 1888–1889. Autor oskarżał Chmielnickiego zarówno o oderwanie Ukraińców od cywilizacji europejskiej, a także o późniejsze dostanie się Ukrainy Prawobrzeżnej we władanie Tatarów, jak i o całkowite wyludnienie ziem prawobrzeżnych wskutek kilkudziesięcioletnich działań wojennych. Było to jednak stanowisko odosobnione¹⁵. W chwili ukazania się *Ogniem i mieczem* Chmielnicki był niewątpliwie kreowany przez czołowych historyków ukraińskich na bohatera narodowego, a głosy krytyczne pozostawały na marginesie debaty. Jednocześnie kształtował się ukraiński mit narodowy, który niejako wykreślił z grona Ukraińców wszystkich tych, którzy w swoim czasie należeli do obozu szlacheckiego.

Spółeczeństwo ukraińskie było nieprzyjemnie zaskoczone powieścią Sienkiewicza i jej sukcesem w Polsce. Najpełniej taki pogląd wyraził Antonowycz w recenzji *Ogniem i mieczem*, zatytułowanej *Siedemnastowieczne relacje polsko-ruskie we współczesnej perspektywie polskiej (Польско-руссские соотношения XVII в. в современной польской призме)*, opublikowanej w 1885 roku w miesięczniku „Kijewska Starina”. Wkrótce artykuł przetłumaczono i wydano również w drukowanych we Lwowie ukraińskich pismach „Diło” i „Słowo”, co świadczyło o tym, że recenzja Antonowicza zawierała treści istotne dla czytelników ukraińskich.

Antonowycz doszukał się w powieści dwóch obelg skierowanych przeciwko swojemu narodowi. Pierwsza – to zniewaga Ukraińców dotkniętych negatywnym wizerunkiem Kozaków. Druga – pogarda wobec prostego ludu ukraińskiego, który w powieści Sienkiewicza występował jako chciwa, drapieżna czerń. Antonowycz podkreślał przy tym, że do czerni Sienkiewicz zaliczył bez rozróżnienia także rolników, czabanów, czumaków, pszczelarzy, chutorników, rybaków. Dla historyka-narodnika, który w wiejskim ludzie widział główną siłę rozwoju i źródło wszelakiego dobra, takie ujęcie było po prostu bluźnierstwem¹⁶. Odwołanie się przez Sienkiewicza do sarmatyzmu jako konwencji literackiej uznał Antonowycz za wyraz polskiego szowinizmu i przykład pogardy wobec prostych ludzi, a także – wobec narodowości ukraińskiej. Recenzent krytykował również pewne historyczne zniekształcenia, sprzeczne ze źródłami historycznymi. Tak

15 В. Панченко, *Сонячний годинник. Книга палігріма*, Київ 2013, s. 116–118, 122.

16 В. Антонович, *Польско-руссские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем»)*, w: В. Антонович, *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*, Київ 1995, s. 115–116.

na przykład w powieści *Korsuń* został spalony przez Kozaków, podczas gdy w pamiętnikach z epoki można przeczytać, że dokonało tego wojsko szlacheckie¹⁷. Recenzent zarzucił Sienkiewiczowi również wykorzystanie idei misji cywilizacyjnej na Ukrainie ze strony szlachty polskiej. Misja ta, realizowana między innymi przez księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, była rzekomo źródłem wszelkiego postępu na ziemiach ruskich¹⁸. Z dzisiejszej perspektywy łatwo jednak można sformułować wniosek, że Wiśniowiecki był przedstawicielem szlachty ruskiej. Podczas gdy autor *Ogniem i mieczem* przedstawiał chmielnicką jako konflikt o charakterze społecznym, Antonowycz i inni intelektualiści ukraińscy odbierali ją jednoznacznie jako konflikt narodowy. Ukraiński historyk krytykował także przedstawienie Kozaków jako wyjątkowo okrutnych i drapieżnych, udowadniając, że wojska szlacheckie, w tym chorągwie księcia Wiśniowieckiego, dopuszczały się nie mniejszych okrucieństw. Wiśniowiecki – jak zauważał oburzony recenzent – stał się w powieści bohaterem, niemal świętym, choć wcale na to nie zasługiwał¹⁹. Warto przytoczyć interesujący fakt, że w literaturze polskiej (ani przed napisaniem *Ogniem i mieczem*, ani po wydaniu tej powieści) książkę Jeremi nie stał się jednym z głównych bohaterów, ani nie był szczególnie wysławiany²⁰. Ogólnie rzecz biorąc, Antonowycz odczytał powieść Sienkiewicza jako antyukraińską, a jego argumenty i dzisiaj dla wielu Ukraińców brzmią przekonująco. Jeśli kolejna odczuta przez niego obraza, związana z wrazeniem, że w powieści oczerniany jest prosty lud, stopniowo straciła na aktualności i zatarła się, to pierwsza, czyli tworzenie negatywnego wizerunku ukraińskiego kozactwa i chmielnickiego, także dzisiaj wywołuje ogromne emocje.

Artykuł Antonowycza jest przykładem reakcji historyków ukraińskich na *Ogniem i mieczem*. Oczywiście – nie zabrakło także dzieł *stricte* literackich poświęconych Chmielnickiemu i wojnie kozackiej. Niektóre z nich były pisane na pewno z intencją odpowiedzi na *Ogniem i mieczem*, w przypadku innych – takiego zamiaru możemy się jedynie domyślać. Wymieńmy tutaj chociażby dwa dzieła, które ukazały się w roku 1897. Wtedy właśnie Mychajło Staryckij ukończył swoją pisaną po rosyjsku trylogię *Bohdan Chmielnicki (Przed burzą, 1894; Burza, 1896; U przystani, 1897)*, w której wojna Chmielnickiego była utożsamiana ze sprawiedliwym wybuchem gniewu narodowego. W tym samym roku ukazała się również powieść historyczna Iwana Neczuja-Lewyckiego *Książę*

17 Tamże, s. 118.

18 Tamże, s. 109–110.

19 Tamże, s. 111–112.

20 J. Axer, [głos w dyskusji panelowej] *Kisiel, Chmielnicki, Wiśniowiecki – czy byli dobrymi Ukraińcami?*, w: *Po co Sienkiewicz?*, s. 343.

Jeremi Wiśniowiecki. Analogicznie do *Ogniem i mieczem* w literaturze polskiej, powieść ta jest jedynym ukraińskim utworem, w którym Wiśniowiecki należy do głównych bohaterów. Książę stał się, można powiedzieć, odbiciem Chmielnickiego z *Ogniem i mieczem* – dramatycznym antybohaterem, zdrajcą doznającym wyrzutów sumienia. W powieści Sienkiewicza Chmielnicki zdradził ojczyznę – Rzeczpospolitą, stan szlachecki na rzecz chłopów, wreszcie świat chrześcijański, zawierając sojusz z Tatarami. Wyrzuty sumienia często doprowadzały hetmana do wybuchów gniewu. Pokazując to wewnętrzne rozdarcie, narrator zdawał się żałować, iż Chmielnicki wybrał drogę ku potępieniu, choć był wybitną postacią i ponadprzeciętnym dowódcą. Natomiast Neczuj-Lewyckij jako zdrajcę przedstawił księcia Wiśniowieckiego. Apostazja dotyczyła – zdaniem pisarza – dwóch sfer: porzucenia własnego narodu na rzecz Polaków, a także ojcowskiej wiary prawosławnej na rzecz katolicyzmu, przy czym konwersja miała zapewnić większe możliwości kariery. I podobnie jak w przypadku hetmana z powieści Sienkiewicza odstępstwo wywołało u bohatera wyrzuty sumienia; świadczył o tym sen Wiśniowieckiego, w którym przeklinała go matka, a cały pokój napełnił się duszami zabitych przez niego niewinnych chłopów i Kozaków²¹. Męki duchowe doprowadziły księcia (znów podobnie jak przywódcę kozackiego powstania w *Ogniem i mieczem*) do częstych wybuchów gniewu i niebываłego okrucieństwa. Neczuj-Lewyckij ubolewał nad zaprzęciem Wiśniowieckiego, ukraińskiego szlachcica, człowieka o dużych możliwościach, potencjalnie – wybitnego obrońcy swego narodu.

Paradoksalne podobieństwo Chmielnickiego przedstawionego w *Ogniem i mieczem* oraz tytułowego bohatera ukraińskiej powieści *Książę Jeremi Wiśniowiecki* wynikało z logiki patriotycznej obu pisarzy, i nie tylko. Okazuje się bowiem, że Neczuj-Lewyckij czytał powieści Sienkiewicza i zamyślał swoją powieść jako ukraińską wersję historii, o czym pisał w liście z 1899 roku do Hruszewskiego:

Bardzo wdzięczny jestem Panu, za to że pomógł mi z drukiem mego *Iwana Wyhowskiego!* Nie wiem, gdzie dać jeszcze *Księcia Jeremiego Wiśniowieckiego*. A wydrukować go trzeba, ponieważ, jak zauważyłem, szersza publiczność, jeżeli i wie cokolwiek o historii, to nie z naukowych prac historycznych, a więcej zaczerpnęła z powieści i dramatów historycznych. [...] Nie darmo przecież Kraszewski, Sienkiewicz oraz inni polscy powieściopisarze napisali dużo powieści historycznych...²²

21 I. Нечуй-Левицький, *Князь Єремія Вишневецький*, w: *Непочати рудники: Твори І.С. Нечуя-Левицького*, Київ 2003, t. 2, s. 435.

22 Tenże, *Лист до Михайла Грушевського. 12 липня 1899 р.*, w: tegoż, *Зібрання творів у десяти томах*, t. 10: *Біографічні матеріали, статті та рецензії, фольклорні записи, листи*, ред. П. Комишаченко, Київ 1968, s. 362 (tutaj i dalej przekł. mój – O.Ch.).

Z listu Neczuja-Lewyckiego do Natalii Kobryńskiej z 1900 roku można się dowiedzieć, że w odróżnieniu od Antonowycza, nie był on jednak powieściami Sienkiewicza oburzony, a krytykował je jedynie za... „suchość” wykładu!

Pani, na przykład, dobrze zna pisarzy polskich, panią Orzeszkową, Kraszewskiego, Sienkiewicza. [...] Rozumiem dobrze, iż talent Sienkiewicza jest wyższy i większy od talentu Orzeszkowej. Ale [...] powiem Pani prawdę, że z większą przychylnością i zadowoleniem czytuję wszystko, co napisała Orzeszkowa, aniżeli utwory Sienkiewicza. Sienkiewicz dla mnie jest suchy, zimny i nawet w pewnych rzeczach drewniany [...]. Sienkiewiczowskiej *Rodziny Połanieckich* nie mogłem w całości do końca doczytać i przegarniałem kartki, a już jego *Potop* i *Pana Wołodyjowskiego* mogą czytać chyba tylko polscy patrioci, takie to wszystko jest suche i niezyciowe [...]. Sienkiewicz dla czegoś jest podobny do północnych, norweskich i rosyjskich pisarzy, a oni są dla mnie zimni jak wieloryby, łososie i jesiotry Oceanu Lodowatego.²³

Warto przypomnieć, że Neczuj-Lewyckij w latach 1866–1872 pracował jako wykładowca gimnazjalny w Kaliszu i Siedlcach. W swych wspomnieniach zaznaczył, że w Kaliszu był świadkiem ogłoszenia ukazu o zmianie języka wykładowego na rosyjski i wydarzenie to zostawiło w jego duszy smutny ślad²⁴. Nie chcąc więcej pracować w takich warunkach, pisarz poprosił o przeniesienie do Siedlec, bliżej Ukraińców.

W późniejszych latach w literaturze ukraińskiej powstało niemało dzieł o Chmielnickim, pozostającym jedną z centralnych postaci rodzimej historii. Te utwory nie zawsze odpowiadały na idee zawarte w *Ogniem i mieczem*, jednak takie repliki czasami się zdarzały. Przykładem może być dramat Ołeksandra Kornijczuka (dramatopisarza, radzieckiego działacza politycznego, męża Wandy Wasilewskiej), zatytułowany *Bohdan Chmielnicki* (1938), na którego podstawie w roku 1941 Ołeksandr Sawczenko nakręcił film o tym samym tytule. W historiografii radzieckiej okresu międzywojennego Chmielnicki był krytykowany za to, że nie stał się obrońcą najbardziej potrzebujących klas społecznych. Wzniciwszy rewolucję, hetman nie doprowadził sprawy do pożądanego – zdaniem komunistów – finału i zszedł z dobrej drogi. Wspólnie ze starszyzną kozacką stworzył nową klasę ziemiańską, która zajęła miejsce szlachty. Nie mógł więc być Chmielnicki pożądanym bohaterem literatury i sztuki. Jednak przed drugą wojną światową, wobec planów odebrania wschodnich ziem II Rzeczypospolitej i obaw przed przymierzem między Ukraińcami a Polakami, władza radziecka potrzebowała mocnych antypolskich akcentów propagandowych. Postać hetmana musiała wtedy wrócić w orbitę jej polityki kulturalnej²⁵. W takich okolicz-

23 Tenże, *Лист до Наталії Кобринської. 5 липня 1900 р.*, w: jw., s. 365.

24 Tenże, *Лист до Омеляна Огоновського. 24 липня 1890 р.*, w: jw., s. 326.

25 С. Єкельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, s. 48.

nościach powstał wspomniany dramat Kornijczuka. Mimo zlecenia partyjnego, aby wykorzystać obraz Chmielnickiego, pisarz nie uniknął oskarżeń. Recenzent utworu, historyk radziecki, profesor uniwersytetu w Moskwie, Władimir Piczeta, zarzucił Kornijczukowi, że jego Chmielnicki jest zbyt nacjonalistyczny i mało dba o ochronę interesów klasowych gnębionych mas. Wtedy we własnej obronie autor dramatu powiedział, że położenie akcentu na wyzwolenie narodowe (a nie na walkę klasową) było niezbędne, by dramat stał się radziecką odpowiedzią na mitologię polską, a mianowicie na *Ogniem i mieczem*²⁶.

Władze radzieckie zdecydowały wykorzystać trzechsetną rocznicę ugody perejaśławskiej (1654), czyli „zjednoczenia” („воссоединения”) Ukrainy z Rosją. Chmielnicki stał się wówczas bohaterem licznych apologetycznych artykułów, utworów poetyckich i prozatorskich, stawiono mu pomniki, a nawet nadano jego imię miastu Proskurow (pol. Płoskirów), które od roku 1954 jako miasto Chmielnicki zostało stolicą obwodu. Spełniając wolę władców państwa totalitarnego, twórcy radzieccy – chcąc nie chcąc – wychwalali hetmana i ugodę z Rosją. Na tej fali ukazały się między innymi powieści *Rada Perejaśławska* Natana Rybaka (1948–1953) oraz *Bohdan Chmielnicki* Iwana Łe (1957–1965).

Tymczasem *Ogniem i mieczem* niejako odchodziło w cień. Za czasów radzieckich nawet polonistka ukraińska nie mogła zajmować się powieścią Sienkiewicza²⁷. Niepisany zakaz władz sowieckich, dotyczący ignorowania *Ogniem i mieczem*, był na tyle silny, że Jerzy Hoffman nawet na początku lat osiemdziesiątych XX wieku nie mógł uzyskać pozwolenia na ekranizację powieści, która powstała dopiero w roku 1999 (reżyser sfilmował Trylogię od końca: w 1969 roku powstał *Pan Wołodyjowski*, a w 1974 – *Potop*²⁸). Podobno podczas spotkania filmowców w Moskwie w roku 1980, kiedy Hofmann powiedział o zamiśle sfilmowania *Ogniem i mieczem*, Fiodor Bondarczuk odparł, że wtedy nakreśli *Tarasa Bulbę*, czyli ponownie doszło do konfliktu tych dwóch dzieł²⁹. Z biegiem czasu jednak sytuacja polityczna zmieniała się na korzyść twórców:

26 В. Токарев, *Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницкий» (1941)*, „Історіографічні дослідження в Україні” 2008, nr 18, s. 428–429.

27 Por. streszczenie pracy: Т. Чужа, *Роман Г. Сенкевича „Вогнем і мечем”: держелна і художній дискурс* [Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.03 – література слов'янських народів. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ 2007] [online], Автореферати українських дисертацій, [dostęp: 2014-12-18]: <<http://avtoreferat.net/content/view/11540/66/>>.

28 Ю. Шевчук, „*Ogniem i mieczem*” як чинник української культури, „Критика” 1999, nr 9, s. 25.

29 *Ogniem i mieczem* [online], FilmPolski.pl. Internetowa baza filmu polskiego, [dostęp: 2014-12-09]: <<http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?film=127180>>.

w czasie pierestrojki odrodził się mit o Chmielnickim, lecz w innej wersji. Hetman zaporoski stał się symbolem walki o niepodległość narodu ukraińskiego. Inteligencja ukraińska zwróciła się do jego postaci i w ogóle do historii kozactwa, rozumiejąc, że ta strona ojczystych dziejów najlepiej sprzyja integracji społeczeństwa ukraińskiego, tak bardzo zróżnicowanego pod względem poglądów politycznych i historycznych. Kozactwo wydawało się jedynym zjawiskiem historycznym, które nie budziło sprzecznych uczuć i sądów, a mogło przy tym zjednoczyć wschód i zachód Ukrainy³⁰. Gdy Hoffman zrealizował swój od dawna pielęgnowany zamiar, nakręciwszy *Ogniem i mieczem*, ze strony ukraińskich intelektualistów odezwali się wówczas Jurij Szewczuk, Frank Sysyn i Jurij Andruchowycz. Film, ich zdaniem, był bardziej politycznie poprawny niż powieść. Za walor uznawali fakt, że ekranizacja prezentowała kulturę ukraińską widzowi zachodniemu³¹. Niemniej jednak film ujawnił antyukraińską tonację samej powieści i – mimo wszystko – przedstawiał Ukraińców w ciemnych barwach. Na powracającej fali zainteresowania powieścią Sienkiewicza w 2006 roku ukazały się jednocześnie dwa jej tłumaczenia na język ukraiński: w Charkowie i Tarnopolu (więc na wschodzie i na zachodzie kraju).

Podsumowując te spory, warto z historycznego dystansu powiedzieć, że Sienkiewicz w najmniejszym stopniu nie zamierzał obrażać Ukraińców, ale jako polski patriota postrzegał chmielniczyznę jako bunt społeczny i wojnę domową, co odpowiadało historycznemu mitowi polskiemu. Celem autora nie było stworzenie narzędzia propagandy antyukraińskiej, lecz pokrzepienie serc polskich. Natomiast ukraiński mit narodowy (z centralnym w nim miejscem Chmielnickiego) doprowadził do powstania stereotypu Sienkiewicza jako wroga Ukraińców. Jeden mit zderzył się więc z drugim. Jeżeli jednak zrezygnujemy z przyzmatu ukraińskiego mitu i spojrzymy na etnicznych Ukraińców przedstawionych w *Ogniem i mieczem*, znajdzie się wśród nich wiele pozytywnych postaci: przedstawiciele szlachty ruskiej i wiernego królowi Kozactwa rejestrowego. Obraz Ukraińców w powieści nie jest więc jednoznacznie negatywny, lecz ambiwalentny i zróżnicowany.

30 F. Sysyn, *The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology*, „Social Research” 1991, vol. 58, nr 4, s. 857.

31 Ю. Шевчук, dz. cyt., s. 28.

ABSTRACT

FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN RECEPTION
OF HENRYK SIENKIEWICZ'S NOVEL *WITH FIRE AND SWORD*

This paper is an attempt to briefly outline the problem of the incompatibility of Polish and Ukrainian national myths that influenced reception of the novel *With Fire and Sword* (*Ogniem i mieczem*) in Ukraine. While for Henryk Sienkiewicz the Cossacks were just one of the social groups and Ruthenians were an ethnicity, for Ukrainians the Cossacks became the core of their national identity. Furthermore, several concrete Ukrainian responses to the novel that appeared during the nineteenth and twentieth centuries are analysed in the paper.

KEYWORDS

Henryk Sienkiewicz, *With Fire and Sword* (*Ogniem i mieczem*),
Ukrainians, Cossacks, historiography